

УДК 613.953/.954-056.262:159.922.76

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ГОДУВАННЯ НЕЗРЯЧИХ ДІТЕЙ ВІД НАРОДЖЕННЯ ДО ТРЬОХ РОКІВ

Катерина **ДОВГОПОЛА**, Інститут спеціальної педагогіки та психології імені Миколи Ярмаченка
Національної академії педагогічних наук України, м. Київ, Україна; kdovgopola@gmail.com

У статті розглянуто психологічні аспекти годування як одного із найважливіших аспектів у догляді за дитиною і емоційно насичений процес спілкування між матір'ю та дитиною. Висвітлено можливості оптимізації комплексної взаємодії матері та дитини з порушеннями зору та покращення якості процесу годування в процесі раннього втручання. Встановлено, що процес харчування незрячих дітей містить як спільні з нормотиповими дітьми моменти, такі специфічні.

Ключові слова: незрячі діти, ранній вік, раннє втручання, годування, спілкування.

Kateryna Dovhopola, Mykola Yarmachenko Institute for Special Education and Psychology, National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Psychological aspects of feeding blind children from birth to three years

Article title. The article considers the psychological aspects of breastfeeding as one of the most important aspects in caring for a child and the emotionally rich process of communication between mother and child. Blind children and their parents have some difficulties how to eat on their own. The inability to see the food and how adults eat it affects the perception, awareness and expectations of the food offered to them.

Possibilities of optimizing the complex interaction of mother and child with visual impairments and improving the quality of the feeding process in the process of early intervention are highlighted. It is established that the process of feeding blind children contains common with normative children aspects and specific aspects.

Keywords: blind children, early age, early intervention, feeding, communication.

Актуальність дослідження. Незрячі діти і їх батьки відчувають певні труднощі із засвоєнням самостійного харчування. Відсутність можливості бачити, як їдять дорослі та самої їжі впливає на сприймання, усвідомлення та очікування від їжі, яку їм пропонують. Через це діти часто мають певні побоювання, негативні очікування та відмовляються від споживання напівтвердої та твердої їжі, не проявляють бажання самостійно їсти, пробувати нові продукти, їдять мало та перебірливо, що засмучує батьків та часто перетворює процес прийому їжі на справжнє випробування для родини, яке сповнене негативних емоцій. А між тим годування є одним із найважливіших аспектів не тільки у догляді за дитиною, але і емоційно насиченим процесом, який включає у себе момент фізичного підкріплення, створення близьких та теплих стосунків, підвищення рівня довіри між батьками і дитиною.

© Довгопола К., 2021

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Відповідно до сучасних наукових уявлень благополуччя психологічного розвитку дитини у ранньому віці значною мірою визначається якістю її взаємодії та близького соціального оточення, у першу чергу матір'ю [1, 3, 10, 11]. Одним з найперших та найважливіших видів взаємодії є процес годування. Найчастіше успішність або неуспішність цього процесу розглядається з позицій фізіології та медицини. Проте розуміння та вивчення психологічних аспектів годування набувають все більшого значення у сучасній загальній психології. Утім, питання годування та харчування дітей з особливими освітніми потребами та порушеннями здоров'я (в т.ч. і незрячих) досі розглядаються, насамперед, з медичних позицій, не приділяючи психологічним та емоційним аспектам достатньої уваги. Окремі автори наголошують на важливості впливу таких чинників на траєкторію розвитку дитини, як: стосунки, досвід та харчування [4, 7, 12], та все ж у літературі частіше можна знайти практичні поради щодо окремих моментів організації процесу харчування [2, 5, 6].

Метою статті є висвітлення важливості психологічних аспектів харчування незрячих дітей раннього віку, оптимізації комплексної взаємодії матері та дитини та покращення якості процесу годування в процесі раннього втручання.

Результати дослідження. Процес виховання незрячої дитини потребує від батьків багато терпіння, зусиль і віри, але винагорода у вигляді досягнутого результату цього варта, адже ранні роки відіграють значну роль в успішному розкритті здібностей будь-якої особистості. Важливо пам'ятати, що незрячий малюк здатний засвоїти майже усі ті ж навички, що і дитина зі збереженим зором. Проте йому може знадобитися більше часу, підтримки і спеціальні прийоми навчання, оскільки звичайне наслідування значно ускладнене.

Самостійне харчування – це складний процес, який включає в себе сенсорну стимуляцію, усвідомлення, уміння контролювати рухи, координацію, а також бажання досліджувати світ. Прийнята у родині культура поведінки також є важливим аспектом. На те, щоб незряча дитина навчилась самостійно їсти піде більше часу та зусиль, ніж зазвичай потребують зрячі діти. Якщо у малюка до порушень зору приєднуються затримка у розвитку, знижений або підвищений м'язовий тонус, може знадобитися використання спеціальних прийомів навчання.

Для того, щоб незрячий малюк зміг навчитися самостійно їсти, він має оволодіти певними навичками, і виникнення кожної з них обумовлено, як фізіологічною та психологічною готовністю самої дитини, так і впливом виховання. Діти, які повноцінно бачать, можуть переходити з однієї стадії у іншу без помітних проблем. Наприклад, дитина намагається самостійно взяти ложку (виделку, чашку тощо) і наслідувати дії дорослих. Незряча дитина може не намагатися дотягнутися до предметів посуду і пробувати діяти ними відповідним чином, оскільки ніколи не бачила, як це роблять дорослі. Проте батьки можуть навчити свого малюка всім необхідним діям.

При цьому варто дотримуватися тих самих загальних підходів, що і під час здійснення інших видів активності та діяльності. Зокрема, дотримуватись правил завчасного попередження. Дорослі ніколи не повинні без завчасного попередження брати на руки незрячу дитину (навіть новонароджену), давати їй щось у руки, класти в рот або здійснювати інші дії з її тілом. Якщо не дотримуватися цього правила,

то це може викликати страх та сильну негативну реакцію, що, своєю чергою, може призвести до формування і закріплення реакції відторгнення батьків, тілесного контакту та запропонованої діяльності. Завчасне попередження може мати різні форми: словесне пояснення, шум включеної води перед купанням, стук посуду об поверхню стола перед годуванням та інше. Важливо, щоб малюк розумів, що саме на нього чекає найближчим часом.

Звуковий та словесний супровід усіх дій є дуже важливим. Подібно до того, як зрячих дітей стимулюють до певних дій з допомогою демонстрації, міміки та жестикуляції, можливо мотивувати незрячих за допомогою слів, інтонації, звуків тощо. Навіть, якщо малюк занадто маленький, щоб розуміти значення слів, інтонація мовлення дорослих та супроводжуючі звуки підкажуть йому, що відбувається. До того ж діти доволі швидко починають розуміти зв'язок певних слів із відповідними ситуаціями.

Також батькам важливо пам'ятати про необхідність правильного називання предметів та дій. Незрячій дитині складніше ніж зрячій сприймати, порівнювати та диференціювати предмети навколишнього середовища. Саме тому так важливо правильно називати всі предмети. Те саме стосується і опису дій. Незрячий малюк не може побачити, як мама готує їсти, накриває на стіл, миє посуд тощо. Важливо пояснювати власні дії та звуки, які при цьому виникають, простими і доступними словами. Потрібно також словесно супроводжувати і дії дитини, описуючи і називаючи те, що вона робить. Наприклад, треба уникати фраз на кшталт «Давай ням-ням ось цю смачнюю» або «Зараз я візьму ось цю штуку і покладу її ось сюди», краще використовувати конкретні описи: «Зараз я візьму ложку і дам тобі скуштувати гречану кашу», «Мама миє посуд і ти чуєш шум води» тощо.

Новонароджені та діти до 3 місяців. При народженні у більшості дітей присутні рефлекси смоктання та ковтання. Незрячі малюки, як і більшість інших, не потребують ніякого навчання процесу смоктання, вони чудово можуть упоратись із цим самостійно. Для новонароджених найбільш інформативними для отримання інформації про навколишнє середовище є смакові та нюхові відчуття. Щодо тактильної чутливості, то на момент народження найгострішою вона є в оральній області (шкіра обличчя, губи, язик). Слухові відчуття також доволі розвинені, малюк за інтонацією голосу близьких людей може отримати певну інформацію щодо їх стану.

Саме тому дуже важливо, щоб процес годування не набував механічного характеру, оскільки грудне вигодовування є певним відображенням якості зв'язку між дитиною та матір'ю, і саме емоційна сфера найбільше страждає у випадку порушень та викривлень у взаєностосунках із близьким дорослим на першому році життя [7]. Відповідно до досліджень Д. Стерна [13] спочатку спілкування новонародженого та матері під час годування є допоміжним компонентом, який сприяє кооперації дій у цьому процесі. Проте дуже швидко це спілкування набуває самостійного та ціннісного характеру.

Емоційний зв'язок із мамою, спілкування – дуже важливий фактор розвитку дитини. Саме тому перед і під час годування мамі потрібно розмовляти з дитиною, коментувати процес, підтримувати емоційний зв'язок, навіть якщо дитина перебуває на штучному вигодовуванні.

Діти від 3 до 6 місяців. Близько цього віку у малюка вже формуються перші набуті рефлекси, пов'язані з процесом годування. Він за певними сенсорними або словесними стимулами може розуміти, що зараз буде їсти і радісно реагувати. Прийом їжі стає часом приємного спілкування.

Дослідження демонструють взаємозв'язок між особливостями взаємодії на першому році життя (в т.ч. і процесом харчування) та емоційним розвитком дітей у майбутньому (Дж. Боулбі, Д. Ейнсворт, А. Кошавцев, О. Калмикова). Відмічається формування надійної прив'язаності під час високого рівня активності дитини під час спілкування та годування [1].

Якщо малюк перебуває на штучному або змішаному вигодовуванні, батькам також важливо тримати дитину на руках під час годування та розмовляти з нею. Корисно стимулювати її до того, щоб вона вчилася самостійно тримати пляшечку ручками. Можна покласти руки малюка на пляшечку і притримувати їх своїми долонями, при цьому коментуючи власні дії. Поступово послаблювати підтримку, щоб все більше ваги пляшечки тримав малюк.

Деякі незрячі діти не люблять торкатися предметів або тримати їх, проте не варто здаватися, важливо повторювати спроби. Також можна обгорнути пляшку приємною на дотик тканиною, намалювати на ній контрастні лінії (якщо у дитини є залишковий зір).

Діти від 6 до 9 місяців. У більшості випадків півроку – це найкращий час, щоб вводити прикорм. Важливо порадитися з лікарем, коли це краще зробити і з яких продуктів розпочати. Батьки можуть зрозуміти, що малюк готовий до цього кроку, якщо він активніше починає досліджувати світ за допомогою рота: тягне до нього власні руки, облизує і смочче іграшки, інші предмети. Діти, у яких є залишковий зір, можуть почати проявляти сильну зацікавленість до їжі, яку споживають дорослі.

Зазвичай педіатри рекомендують змішувати новий продукт із грудним молоком (або звичайною молочною сумішшю) і давати цю суміш дитині з маленької ложечки. При цьому немовлята найчастіше намагаються таку їжу виштовхати із рота язиком. Це не означає, що малюк не готовий їсти, частіше за все така поведінка свідчить про відсутність відповідного досвіду: дитина просто не знає, що їй робити з цією їжею. Можна злегка натиснути ложечкою на язик малюка і допомогти йому стулити губи, так він зможе набрати більше їжі до рота. Поступово він отримає необхідний досвід і буде ковтати впевнено.

Нові продукти і текстури варто вводити поступово, завжди пояснюючи дитині, що їй пропонують. Також треба пам'ятати, що ковтати тверду їжу зручніше у вертикальному положенні. Тому краще взяти малюка на руки або посадити у спеціальний стільчик. Якщо дитина ще не впевнено тримає голову, можна підкласти їй під голову подушку або згорнутий рушник.

У цей же період варто розпочинати вчити незрячу дитину пити із чашки. Краще обрати для неї чашку, яку буде зручно тримати в руках. Під час прийому їжі слід допомогти знайти на столі чашку, взяти її і піднести до рота. Також важливо коментувати дії малюка і підбадьорювати його. Потрібно завжди ставити чашку з однієї і тієї ж сторони від дитини. Також доцільніше одразу ж вчити пити малюка зі звичайної чашки, а не користуватися посудом зі спеціальними «носиками».

В цей період також варто познайомити дитину із можливістю самостійно їсти печиво або подібну їжу руками. Краще обирати спеціальне дитяче печиво.

Багатьом дітям подобається їсти руками. Під час навчання незрячих дітей самостійного годування варто дозволити їм це робити. Цей процес сприятиме формуванню та розвитку орієнтації у просторі, розумінню свого тіла, координації рук тощо. Можна покласти печиво або іншу їжу на стіл перед малюком, за допомогою словесних підказок (або поклавши власні руки на його) допомогти знайти і взяти їжу, при цьому підбадьорювати скуштувати.

Батькам важливо стимулювати свою незрячу дитину до формування окремих елементів самостійності у самообслуговуванні, оскільки навчання незалежності шляхом оволодіння навичок є необхідною умовою розвитку та становлення будь-якої особистості. Самостійність (у т. ч. і в процесі самообслуговування) є основою формування соціальної компетентності.

Від 9 до 12 місяців. В цей період діти вже можуть куштувати і їсти їжу з різними текстурами. Дозволяючи знайомитись з різноманітною їжею пальцями і руками, батьки надають можливість пізнання світу. Також малюки часто пробують брати ложку і їсти нею самостійно. Навіть враховуючи невідворотність забруднення дитини і навколишнього їжею, варто дозволяти ці експерименти, адже тільки таким шляхом можливо навчитися вправлятися ложкою. Батьки можуть покласти свою руку на руку дитини і допомогти їй правильно тримати ложку, проте важливо надавати можливість і для самостійних спроб. Щоб зменшити час, витрачений на прибирання, доцільно застелити стіл та підлогу навколо малюка тканиною або іншим матеріалом, який легко прати.

Якщо у дитини спостерігаються проблеми з тонусом і їй все ще важко тримати голову, варто врахувати, що небезпечно годувати малюка, який лежить, він може вдавитися. Потрібно пошукати положення, в якому годування буде безпечним, а м'язи будуть «працювати». Наприклад, можна посадити дитину собі на коліна, притримуючи однією рукою її голову або плечі. Також можна використовувати стільчик, спинка якого відкидається у напівлежаче положення. Для того щоб допомогти дитині зафіксувати положення тіла, можна використовувати ремені безпеки або згорнуті рушники. Якщо дитина не може тримати голову прямо, дорослий може покласти їй руку на лоб і м'яко притримувати голову у прямому положенні під час ковтання.

Деякі незрячі діти проявляють стійкі вподобання до їжі у вигляді поре і відмовляються від іншої. Для того, щоб уникнути цієї проблеми пропонуйте їжу з різною текстурою. Доцільно додавати окремі шматочки або тверді крихти в улюблену їжу. Також можна надавати можливість малюку знайомитися з їжею різної консистенції, наприклад маленькі шматочки желе, фруктового льоду, крихти печива, напівм'які овочі; змінювати густину добре знайомих страв і ін. Поступово зменшуючи кількість перетертої їжі, можна допомогти дитині звикнути до звичайної дорослої їжі, яку прийнято їсти у її родині.

Постійне місце для годування (кухня, їдальня, спеціальний стільчик) та словесні пояснення допоможуть малюку зрозуміти, що саме його зараз очікує. Батьки повинні прослідкувати, щоб це місце було для нього зручним: добре освітленим, щоб в

очі не світило джерело світло, а на столику не було відбитків світла. Незрячу дитину може налякати неочікуване торкання обличчя або рук їжею або посудом. Тому треба завжди попереджати і розповідати малюку, що ви зараз будете робити, навіть, якщо здається, що він занадто маленький, щоб зрозуміти. Батькам слід набратися терпіння і виділяти на процес годування достатньо часу: не поспішати самим і не підганяти малюка у процесі годування, дати йому достатньо часу, щоб ознайомитись з їжею, особливо, якщо це ще не знайомий продукт.

Діти старші 1 року. Дуже важливо включати дитину у спільні сніданки, обіди та вечері, коли вся родина збирається за столом для прийому їжі, нехай незрячий малюк їсть разом з близькими людьми. Така традиція сприяє включенню дитини у родину, зміцненню теплих сімейних стосунків, емоційному та соціальному розвитку, удосконаленню мовлення та навичок спілкування. При цьому усім варто пам'ятати про необхідність постійного словесного коментування того, що відбувається за столом. Наприклад, «Сьогодні у нас на вечерю наступні страви...», «Твій брат відмовляється їсти ...», «Твоя сестра перекинула чашку з чаєм і він розлився», «Твій тато відсунув стілець і тому виник цей звук» тощо.

На цій стадії все ще доцільно дозволяти дитині їсти руками. Руки і пальці перетворюються на головний інструмент пізнання їжі. Саме за їх допомогою незрячий малюк може знайти їжу на столі і визначити, що це за їжа. Також, захоплюючи маленькі шматочки їжі (пластівці, шматочки фруктів тощо), він розвиває тонку координацію рухів.

Важливо, щоб столові прибори завжди стояли перед незрячою дитиною на одному і тому самому місці. Якщо тарілка часто перекидається, використовуйте присоску, килимок, який не ковзає. Вчить дитину ставити чашку на одне й те саме місце. Не потрібно подавати дитині чашку, ложку або інше через недостатню охайність, важливо дати змогу їй навчитися бути самостійною за столом!

При самостійному прийомі їжі важливо дотримуватися правильної постави. Неправильна постава погіршує здатність дитини жувати і ковтати. Лікті мають знаходитися на рівні стола або таці. Дитина повинна сидіти прямо, злегка нахиливши голову вперед. Важливо, щоб спина мала опору на спинку стільця, а ноги мали тверду опору на підставці.

На момент досягнення дитиною трирічного віку, вона вже може самостійно впоратися із більшістю дорослої їжі. Проте батькам все одно потрібно пам'ятати про обережність і не давати великі шматки твердої або волокнистої їжі. Бажано, щоб малюк вживав їжу тільки під контролем дорослого.

Батьки повинні прагнути до того, щоб їх незряча дитина навчилася вживати їжу самостійно і поводитися за столом так, як це прийнято у родині. Основи самостійності особистості закладаються приблизно на 2–3 роках життя, коли малюк починає відносно самостійно пересуватися у невеликому просторі та в якійсь мірі самостійно вдовольняти окремі зі своїх потреб [8]. Важливим у розвитку самостійності є діяльнісний аспект: тобто дитина вчиться думати, діяти, виконувати завдання без сторонньої допомоги та контролю [4, 9].

Інколи у незрячих дітей раннього віку можуть виникати порушення харчової поведінки (наприклад, відмова від їжі, звична блювота, усвідомлене відригування,

нестримне бажання поїдання нехарчових речовин тощо). Причини таких порушень можуть бути як фізіологічні, так і психологічні. Якщо батьки зіштовхнулися з такою проблемою, їм необхідно звернутися по допомогу до спеціалістів, а не намагатися самостійно її вирішити. При цьому важливо пам'ятати, що треба уникати різких змін у звичному способі життя дитини, не можна силою заштовхувати та змушувати малюка ковтати, лякати та обіцяти покарати, якщо він відмовляється від їжі. Важливо звертати увагу на будь-які порушення харчової поведінки у дітей раннього віку, оскільки вони впливають на розвиток інших функціональних систем. Окрім того наявність у ранньому віці таких порушень може стати передвісником появи більш складних та важких порушень харчової поведінки у підлітковому віці [3, 10].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином встановлено, що процес харчування незрячих дітей містить багато спільних з нормотиповими дітьми аспекти, проте і має певні специфічні особливості.

Психологічна робота з оцінки та покращення якості взаємодії матері та дитини під час процесу годування може розглядатися як компонент раннього втручання, який дозволяє вже з перших місяців життя дитини оптимізувати її психічний розвиток за рахунок покращення взаємодії та формування надійної прив'язаності. Подальші дослідження цього питання сприятимуть формуванню ефективних методів раннього втручання, які слугуватимуть профілактикою різноманітних психологічних та психофізіологічних проблем у незрячих дітей.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Авдеева Н.Н.* Привязанность ребенка к матери в раннем возрасте // Вопросы психологии. – 1997. – № 4. – С. 3–10.
2. *Брамбринг М.* Ребенок с врожденной слепотой в семье: ранняя помощь и развитие в первые годы жизни / М. Брамбринг. – М. : Теревинф, 2019. – 200 с.
3. *Зінченко С. М.* Медична психологія : навчальний посібник / С. М. Зінченко. – Київ : КІСКЗ, 2009. – 341 с.
4. *Кобильченко В.В.* Становление личности дошкольника в норме и при нарушениях зрения: монография / В.В. Кобильченко. – Saarbrücken: LAP Lambert Academic Publishing, 2015. – 540 с.
5. *Костенко Т.М., Довгопола К.С., Легкий О.М., Кондратенко С.В.* Виховання і розвиток дітей з порушеннями зору: Методичні рекомендації для батьків. – 2020. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://lib.iitta.gov.ua/722338/> (дата звернення: 17.03.2021).
6. Перкинс Школа: руководство по обучению детей с нарушениями зрения и множественными нарушениями развития – 2-е изд. / Кэти Хайдт [и др.]. – М. : Теревинф, 2018. – 560 с.
7. Психологические последствия грудного вскармливания. Статья 2. Грудное вскармливание как фактор психического здоровья ребенка в последующем / И.Е. Валитова, Ю.В. Гречаник // Перинатальная психология и психология родительства / Ред. Г.Г. Филиппова. – 2008. – № 2 – с. 4–14.
8. *Рубинштейн С.Л.* Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн – СПб: Издательство «Питер», 2000 – 712 с., – с. 608.
9. *Савченко, М. В.* Виховання самостійності у дітей старшого дошкільного віку в ігровій діяльності [Текст] : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Марина Василівна Савченко; наук. кер. О. П. Амацьєва; ДВНЗ «Донбаський держ. пед. ун-т». – Слов'янськ, 2014. – 255 с.

10. Шадрін О.Г., Добрянський Д.О., Няньковський С.Л., Клименко В.А., Белоусова О.Ю., Івахненко О.С. Сучасні тенденції в харчуванні дітей раннього віку (12-36 міс.): європейський та світовий досвід // Здоров'є ребенка. – 2013. – 2(45). – С. 95-107.

11. Bowlby J. Attachment and loss: Separation: Anxiety and anger. Vol. II. / J. Bowlby – London: Basic Books, 1973. – 456 p

12. Shonkoff, J.P., & Phillips, D. From neurons to neighborhoods: The science of early childhood development. Committee on Integrating the Science of Early Childhood Development. – Washington, DC: National Academy Press, 2000. – 608 p.

13. Stern D. N. The Interpersonal World of the Infant: A View from Psychoanalysis and Development. – Basic Books, 1985. – 304 p.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Avdeeva N.N. (1997). Privjazannost' rebenka k materi v rannem vozraste [Attachment of the child to the mother at an early age]. Voprosy psihologii, № 4, 3-10. [in Russian].

2. Brambring M. (2019) Rebenok s vrozhdennoj slepotoj v sem'e: rannjaja pomoshh' i razvitie v pervye gody zhizni [A child with congenital blindness in the family: early care and development in the first years of life]. M. : Terevinf [in Russian].

3. Zinchenko S. M. (2009) Medychna psykholohiia : navchalnyi posibnyk [Medical psychology: a textbook]. Kyiv : KISKZ [in Ukrainian].

4. Kobylchenko V.V. (2015). Stanovlenie lichnosti doshkol'nika v norme i pri narushenijah zrenija: monografija [Formation of the personality of a preschooler in norm and with visual impairment: a monograph]. Saarbrücken: LAP Lambert Academic Publishing, [In Russian].

5. Kostenko, T.M., Dochopola, K.S., Lehkyi, O.M., Kondratenko, S.V. (2020). Vychovannia i rozvytok ditei z porushenniamy zoru: Metodychni rekomendatsii dlja batkiv [Education and development of children with visual impairments: Guidelines for parents]. Retrieved from: <https://lib.iitta.gov.ua/722338/> [in Ukrainian].

6. Hajdt K. (2018). Perkins Shkola: rukovodstvo po obucheniju detej s narushenijami zrenija i mnozhestvennymi narushenijami razvitija [Perkins School: A Guide to Teaching Children with Visual Impairments and Multiple Developmental Disabilities]. M. : Terevinf [in Russian].

7. Valitova I.E., Grechanik Ju.V. (2008). Psihologicheskie posledstvija grudnogo vskarmlivanija [Psychological consequences of breastfeeding]. Perinatal'naja psihologija i psihologija roditel'stva. №2, 4-14. [in Russian].

8. Rubinshtejn S.L. (2000). Osnovy obshhej psihologii [Fundamentals of General Psychology]. SPb: Izdatel'stvo «Piter». [in Russian].

9. Savchenko, M. V. (2014). Vychovannia samostiinosti u ditei starshoho doshkilnogo viku v ihrovii diialnosti [Education of independence in older preschool children in play activities]. Sloviansk [in Ukrainian].

10. Shadrin O.H., Dobrianskyi D.O., Niankovskiy S.L., Klymenko V.A., Bielousova O.Yu., Ivakhnenko O.S. (2013). Suchasni tendentsii v kharchuvanni ditei rannoho viku (12-36 mis.): yevropeyskiy ta svitovy dosvid [Current trends in the nutrition of young children (12-36 months): European and world experience]. Zdorov'e rebenka. 2(45) [in Ukrainian].

11. Bowlby J. (1973). Attachment and loss: Separation: Anxiety and anger. London: Basic Books.

12. Shonkoff, J.P., & Phillips, D. (2000) From neurons to neighborhoods: The science of early childhood development. Committee on Integrating the Science of Early Childhood Development. Washington, DC: National Academy Press.

13. Stern D. N. (1985) The Interpersonal World of the Infant: A View from Psychoanalysis and Development. Basic Books.